

Методи пошуку перекладу терміна за допомогою комп'ютерних технологій

Незважаючи на величезну кількість двомовних перекладних словників у найрізноманітніших мовних парах, величезна частина термінів до них не потрапляють, отже перекладачеві необхідно володіти прийомами пошуку перекладу терміна у довідкових джерелах та методикою встановлення еквівалентних відношень між різномовними термінами. Необхідно це і лексикографам при упорядкуванні сучасних комп'ютерних словників.

Слід визнати, що певною мірою самі білінгви можуть спиратися на власний мовленнєвий досвід для встановлення відношень еквівалентності між одиницями тих мов, якими добре володіють. У такому разі провідний критерій встановлення еквівалентності між словами – онтологічний, тобто, коли один і той самий предмет, явище або характеристика номінується різними мовами. Не відкидаючи такий, безумовно вартісний, метод, мусимо визнати, що він не позбавлений суб'єктивності. З іншого боку, часто потрібно знаходити еквіваленти для тих характеристик та явищ, які білінгв у силу свого досвіду може відповідно номінувати лише в одній мові або ж не знає його взагалі й не може назвати жодною з мов. Тоді неможливо встановити еквівалентність емпіричним шляхом. Тому перекладачам потрібні об'єктивні методологічні знаряддя, щоб встановлювати відношення еквівалентності між одиницями різних мов. Зокрема, з цією метою можна використовувати такі методи: семантичний аналіз і синтез, пошук у паралельних текстах, калькування, транскрипцію, голонімічний пошук, гіперонімічний пошук, дистрибутивний аналіз, використання мови-посередника. Розглянемо детальніше кожен з цих методів.

Семантичний аналіз і синтез. Метод семантичного аналізу є найнадійнішим способом встановлення відношень еквівалентності між різномовними термінами. У разі наявності одномовних спеціалізованих тлумачних словників двома мовами доволі ефективним способом встановлення еквівалентних відношень між термінами обох мов буде пошук збігів у дефініціях.

Після аналізу та розуміння значення певної лексеми під час перекладу необхідно віднайти спосіб її вираження іншою мовою. Останній можна розглядати як синтез семантичних характеристик лексеми, які в дефініції розкладені на компоненти. Наприклад, відносно легко перейти від дефініції “перебування обвинуваченого в момент злочину в іншому місці як доказ його непричетності до злочину” до лексеми – “алібі”. Річ у тім, що процес такого синтезу зaledве піддається формалізації, і відбувається він переважно інтуїтивно. Здійснити аналіз терміна оригіналу на рецептивному етапі перекладу, тобто, перехід від слова до компонентів його значення можна здійснити елементарно, звернувшись до його дефініції у тлумачному словнику. Натомість на репродуктивному етапі перекладу синтез цілого значення на основі його компонентів складніший і частково можливий за допомогою ономазіологічних словників.

Однак власне процес синтезу значення багато в чому залежить від інтуїції, для нього немає чіткого алгоритму, і успіх синтезу залежить від здібностей творчого мислення й натхнення перекладача. Наприклад, дефініція “частина корпусу струнних та музичних інструментів, що відбивають і посилюють звук” описується поняттям “дека”. В ономазіологічному словнику цей термін може потрапити до різних категорій, відповідно до його гіпероніма та гіпоніма: гітара, звук, музика тощо. Оскільки процес синтезу не позбавлений суб'єктивності, його слід поєднувати з семантичним аналізом цільового терміна для перевірки його еквівалентності вихідному терміну. Якщо здійснити синтез не вдається, можна звертатися по допомогу до галузевих фахівців, які здатні довести процес синтезу до завершення.

Використання паралельних текстів. Щоразу більшою поширеністю характеризуються конкорданси паралельних текстів, в яких зручно шукати і перевіряти перекладні еквіваленти. До таких ресурсів належить словник *Glosbe*, який заснований саме на принципі конкордансу і містить українськомовні тексти у парі з англійською, іспанською, французькою та деякими іншими мовами. Безумовно, користуючись підказками таких корпусів, перекладач не може безпечесно приймати варіант перекладу, використаний іншим перекладачем; до того ж, такого роду ресурси охоплюють далеко не всі мовні пари та предметні галузі. За умов відсутності відповідного паралельного корпусу текстів можна застосувати співвідносні або квазіпаралельні тексти. Наприклад, для перекладу цитати з Біблії з англійської мови на українську можна цілком використати безпосередньо український переклад Біблії, не вдаючись до пошуку оригіналу, першоджерел латиною, арамейською мовою. Оскільки англійський текст Біблії і український не перебувають у відношеннях оригінал-переклад, а є перекладами з одного й того самого джерела, ми такі тексти не можемо назвати паралельними, і пропонований нами термін для їх найменування – квазіпаралельні тексти.

Калькування. Цей метод надзвичайно вартісний для перекладу багатокomпонентних термінів, і полягає у він відтворенні семантики кожного з цих компонентів іншою мовою. Наприклад, термін “підвищувальний трансформатор” на деякі романські мови перекладається еквівалентною калькою:

“transformateur éleveur” (фр.), “transformador elevador” (ісп.), “trasformatore elevatore” (італ.), хоча в англійській мові номінація цього поняття інша: “step-up transformer”.

Наявність скалькованого в цільовій мові терміна ще не є гарантією семантичної еквівалентності: подібні за структурою і семантикою терміни можуть позначати різні поняття: іспанське словосполучення “estudios económicos” може позначати й дослідження в галузі економіки, і економічну освіту; “human population” (англ.), “población humana” (ісп.), “population humaine” (фр.) позначає не “гуманне населення”, а просто “населення”, “населення світу”, прикметник “людське” буде у цьому сполученні інформативно надмірним. Отже, якщо скалькований термін є широкоживаним у цільовій мові, для встановлення еквівалентності з вихідним терміном необхідно здійснити семантичний аналіз.

На практиці здійснена калька нерідко призводить до помилкового перекладу або навіть неіснуючих лексем. Наприклад, було б неправильно перекладати калькою такі терміни: “друга негативна група крові”, яка французькою та англійською мовами позначається так: “A negative”. У країнах Західної Європи групи крові прийнято позначати не за нумерацією, а за типом білка; аналогічно не існує в зазначених мовах таких метафоричних термінологічних номінацій як “морська свинка”, яку правильно номінувати так: “guinea pig” (англ.), “conejillo de indias” (ісп.). Порівняймо з хибними перекладами: “*the second negative blood group” (англ.) / “*el segundo grupo sanguíneo negativo” (ісп.), “*sea pig” (англ.)/“*cerdo del mar” (ісп.) та ін. Саме тому після здійснення кальки необхідно переконатися, що створений калькою термін справді існує в цільовій мові, хоча влучні варіанти трапляються не так вже й рідко: “глушник” – “silenciador” (ісп.), “silencieux” (фр.), “silenziatore” (італ.), “tłumik” (польськ.); “спідометр” – “velocímetro” (ісп.); “вихлопна труба” – “tubo de escape” (ісп.), “pot d’échappement” (фр.), “tubo di scappamento”; “вихлопний газ” – “gas de escape” (ісп.); “морський коник” – “caballito de mar” (ісп.)¹. Після перевірки наявності в цільовій мові скалькованого терміна слід також перевірити його значення для уникнення так званих “хибних друзів” перекладача. Калькування як спосіб перекладу може супроводжуватися й аналітичним розкладанням терміна, а надто під час перекладу на ті мови, що характеризуються високою аналітичністю, і тоді замість одного складного за структурою слова у перекладі вживатиметься словосполучення, наприклад: “одноденний” – “de un día” (ісп.), високотемпературна піч – “four à haute temperature” (фр.).

Транскрипція. Так само, як у калькування, у цього метода є свої переваги і недоліки. Слід зважати й на те, що в чистому вигляді транскрипція застосовується відносно рідко: частіше вона супроводжується мінімальними адаптаціями відповідно до фонетичних та дериваційних моделей у цільовій мові, наприклад: “diletante” (ісп.), “dilettante” (італ., фр.) – “дилетант”. Транскрипція разом з адаптацією може бути ефективним методом пошуку когнату до вихідного терміна в цільовій мові, зокрема, при перекладі численних греколатинізмів з української мови на іспанську: “бліндаж” – “blindaje”; “окуляр” – “ocular”, “дренаж” – “drenaje”; тим не менш, часто такий спосіб може й схибити: еквівалентом терміна “антиутопія” у романо-германських мовах є “dystopia” (англ.), “distopía” (ісп.), “distopia” (італ.), “dystopie” (фр.), і вкрай рідко фіксуються вживання з префіксом *anti-*; аналогічно: “міраж” – “espejismo” (ісп.); “вітраж” – “vidriera” (ісп.), “vetrata” (італ.), “vitrail” (фр.); “фактаж” – “relación de los hechos” (ісп.) тощо.

Окремим питанням залишається транскрипція слів-реалій у перекладі. Чиста транскрипція в словнику носіям мови перекладу не потрібна, адже вона не забезпечу належної семантизації, у той час як у словниках для носіїв мови оригіналу транскрипція цільовою буде цілком зрозумілою (як, скажімо, для українців не становить труднощі зрозуміти транскрипцію “oblast”, а для носіїв англійської мови це слово звучить як екзотизм і потребує пояснень).

Гіперонімічний і голонімічний пошук. Часто у перекладі допомагають багатомовні енциклопедії, адже одне й те саме явище, предмет, термін, назва тощо в них описано й названо різними мовами. Утім, коли явище, термін, предмет дуже відомий в одній культурі, а в іншій – ні, він може не потрапити до всіх мовних розділів багатомовної енциклопедії. Можна провести аналогію з назвами витворів мистецтва, які набувають популярності в одній країні з певних історичних обставин, а в іншій країні відомі лише вузьким колам. У таких випадках для пошуку відповідного терміна зручно шукати їхній переклад через голонім: якщо необхідно перекласти назву твору – необхідно знайти його автора. Аналогічно, якщо термін позначає складову частину явища або механізму – раціонально починати пошук з назви самого механізму чи явища. Позаяк більш імовірно, що голоніми з’являться в енциклопедії, існує більше ймовірності знайти їх у довідниках та енциклопедіях, а у статтях про них – відповідний термін з-поміж меронімів. Наприклад, термін “осердя котушки” може й не потрапити до багатомовної енциклопедії, однак, більш вірогідно, поняття “котушка індуктивності” в енциклопедіях зафіксований. Прочитавши статтю про котушку індуктивності, перекладач легко знайде назву осердя, оскільки це одна з її ключових деталей.

В аналогічний спосіб можна реалізувати і гіперонімічний пошук. Скажімо, для перекладу відносно рідко вживаного терміна з образною назвою “valet de nuit” (фр.), “servant of night” (англ.), “galán de noche” (ісп.), що позначає різновид меблів, доречно шукати його номінації в довідкових джерелах через узагальнюючу

¹Зрозуміло, що вказані кальки супроводжуються мінімальними граматичними адаптаціями відповідно до норми та узусу.

категорію меблів; пошук може бути звужений до субкатегорії “меблі для спальні”, серед яких доволі швидко можна знайти зазначений предмет, що в українській мові зазвичай називається “вішалка костюмна”.

Голонімічний та гіперонімічний пошук – потужні, однак не універсальні методи; їхнє застосування вимагає певного розуміння семантичних властивостей терміна, ерудиції, аналітичних здібностей; не для всіх понять легко встановити найближчий гіперонім або голонім; у довідкових описах певних явищ можуть і не зустрітися гіпоніми або мероніми, які ми прагнемо знайти.

Дистрибутивний аналіз. Дистрибуція в контексті лінгвістики – це властивість знаку поєднуватися з іншими знаками. Це означає, що для пошуку переклад дво- або багатокомпонентних термінів можливо починати пошук з ключового слова, і очікувати, що необхідні слова-визначники зустрінуться у найближчому оточенні ключового слова. Порівнюючи списки дистрибуцій певного терміна у двох мовах, можна легко встановити еквівалентні відношення між словосполученнями за допомогою кальки та/або елементарного семантичного аналізу. Наприклад, якщо у корпусі іспанської мови *CREA* провести пошук слова “*pliegue*” (“складка”) у розділі “*Geología*” (109), отримаємо 15 таких дистрибуцій:

- *chamela de un mismo pliegue*;
- *elementos de un pliegue*;
- *elementos básicos de un pliegue*;
- *los flancos o lados del pliegue*;
- *chamelas del pliegue*;
- *el plano de simetría del pliegue*;
- *el eje del pliegue*;
- *pliegue simétrico*;
- *pliegue simple monoclinal*;
- *pliegue curvado*;
- *núcleo del pliegue*;
- *pliegue curvado*;
- *pliegue inclinado*.

Більшість результатів – це складні терміни. На жаль, наявні корпуси української мови наразі не дають змоги вести пошук за тематичними категоріями, але при порівнянні результатів іспанської мови зі спеціалізованими або енциклопедичними статтями про цей саме термін українською мовою, зможемо побачити його типову дистрибуцію і в українських текстах:

“У складках виділяють основні елементи:

- 1) крила – бокові частини складки;
- 2) замок – ділянка перегину чи переходу одного крила в інше;
- 3) ядро – внутрішня частина складки, що знаходиться між її крилами і замком;
- 4) осьова поверхня – поверхня рівновіддалена від крил складки;
- 5) шарнір складки ~ лінія перетину поверхні одного шару складки з її осьовою поверхнею;
- 6) вісь складки – лінія перетину осьової поверхні з горизонтальною площиною.

Складки, в ядрі яких знаходяться молодші породи, ніж на крилах, називаються *синклінальними*. Складки, в ядрі яких залягають древніші породи, ніж на крилах називаються *антиклінальними*. У вертикальному розрізі неперекинуті синклінальні складки вигнуті донизу, антиклінальні увігнуті наверх. Для визначення типу складок на геологічних картах треба дивитися на вік порід в ядрі та на крилах.

За характером нахилу осьової поверхні розрізняють складки:

Пряма (симетрична) складка – її осьова площина вертикальна. Коса (похила) складка – її осьова площина нахилена, крила падають у протилежних напрямках і під різними кутами” (Геологія з основами геоморфології: Підручник для студентів екологічних і географічних спеціальностей вищих навчальних закладів / Г.І. Рудько, О.М. Адаменко, О.В. Чепіжко, М.Д. Крочак. – Чернівці: Букрек, 2010. – 400 с.).

Підкреслимо, що поєднання дистрибутивного аналізу з калькуванням та семантичним аналізом може бути дуже ефективним, хоча й не завжди; приміром, переклад терміна “*flancos del pliegue*” (ісп.) за допомогою кальки цього метафоричного найменування – “*сторони складки” не виводить на правильний варіант перекладу – “крила складки”, у той час як англомовний термін перекласти калькою вдається: “*fold wings*” – “крила складки”.

У вищезазначеному прикладі дистрибутивний аналіз проведено у корпусах співвідносних текстів. Справа в тому, що метод дистрибуції, який виник у рамках структуралізму, сам собою не є строгим, оскільки в ньому до уваги береться не властивість знака, що обумовлює його сполучуваність з іншими знаками, а формальні характеристики його оточення. Тим не менш, у поєднанні з іншими методами, зокрема, статистичним аналізом, калькуванням, семантичним аналізом, використанням паралельних корпусів, він стає значно надійнішим та результативнішим.

Використання мови-посередника. В Україні поширеною, часом невиправданою, практикою є переклад термінів за посередництва третіх мов, найчастіше англійської і російської. Це обумовлено тим, що справді велика частина термінів з російської на українську безпомилково перекладається калькою, а англо-російські, іспансько-російські, французько-російські, англо-іспанській, англо-французькі та інші словники, що містять серед цільових мов англійську, російську, масштабніші і детальніші.

Кальки через мову-посередника особливо часто виявляються влучними при перекладі термінів-інтернаціоналізмів (приміром, “двигун внутрішнього згоряння” – “internal combustion engine” (англ.), “motor de combustión interna” (ісп.), “moteur à combustion interne” (фр.), інтернаціональних фразеологізмів (наприклад, “дамоклів меч” – “Damocles’ sword” (англ.), “espada de Damocles” (ісп.), “spada di Damocle” (італ.), “éree de Damoclès” (фр.)). І цілком можливо, що в багатьох двомовних словниках може й не бути такої фразеологічної одиниці, натомість, дуже ймовірно, що її переклад буде легко знайти через мови, поширені у міжнародному спілкуванні, а, отже, забезпечені більш детальними двомовними перекладними словниками: англійська, іспанська, французька.

Натомість під час перекладу лексем суб’єктивно-оцінної або національно маркованої семантики, що мають статус концептів або наближуються до нього, використання мови-посередника може призвести до викривлення їхнього змісту. Слід визнати, що переклад таких лексичних одиниць може ускладнюватися вже на етапі перекладу на саму мову-посередника. Тим не менш, метод у цілому ефективний для пошуку перекладу термінологічних одиниць з чітко окресленою семантикою.

Окремо слід згадати номінацію флори і фауни, під час перекладу яких трапляються казуси, адже серед народних назв тварин або рослин нараховують часом десятки синонімів. В іспанській мові, до прикладу, термінографи зареєстрували до 30 видів тунця, а назва “lenguado” позначає 72 різні види риб [Renales 1992], у той час як безпомилково і однозначно наукові назви тварин та рослин оформлюються латинською мовою, яку в цій галузі використовувати доречно не лише як мову-посередника, а й навіть як еталонне джерело термінів, так само як і в медичній галузі.

Візуальний аналіз. Додатковим і дуже ефективним способом розпізнавання значення термінів з предметним значенням, часто виражених конкретними іменниками, є візуалізація, тобто, аналіз вигляду предмета або його зображення, що в нинішні часи елементарно можна здійснити у пошукових системах мережі Інтернет. Візуальний аналіз часом ефективніший, ніж семантичний, оскільки подекуди легше сказати назву візуально знайомого предмета, ніж уявляти його образ за диференційними семами з дефініції. Наприклад, дефініція “інструмент для лінійних вимірювань яких-небудь невеликих деталей, виробів, що складається з штангової шкали з ноніусом і двох ніжок, одна з яких нерухома, а інша пересувається вздовж шкали” відповідає зображенню нижче:

Окрім вище згаданих способів перекладу, різного роду пошук у ресурсах мережі Інтернет, скажімо, у пошукачі *Google* теж становить дуже цінне вміння як для перекладача, так і для фахівців різних галузей знань. Деякі найсуттєвіші в перекладі прийоми і техніки роботи з інтернетними ресурсами описано у дидактичних матеріалах, укладених Є.В. Долинським, К.М. Скибою [Долинський 2016, с. 37-41], які тут спеціально не повторюємо.